

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i44.p.14

VITALIIO.MATVIICHUK

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2587-3970>

JEWISH POGROM IN BERDYCHIV ON JANUARY 5, 1919

Abstract. *The aim of this article is to examine the Jewish pogrom in Berdychiv on January 5, 1919, specifically focusing on its prerequisites, progression, and the search for its main perpetrators. The methodology of this scientific research is grounded in both general scientific and specialized historical methods, incorporating the fundamental principles of historical analysis. The principles of historicism and scientific rigor enabled the reconstruction of the events surrounding the Jewish pogrom in Berdychiv on January 5, 1919, while considering historical contexts and the reproduction of cause-and-effect relationships. The principle of objectivity facilitated a critical examination of the outlined issues, taking into account objective historical patterns and a thorough analysis of the literary and source materials. Employing the principle of systematicity allowed for a comprehensive review of the entire literary and source base available to the author, ensuring a well-rounded exploration of the topic. The scientific novelty of this study lies in the fact that, for the first time, a thorough investigation of the main prerequisites and specific characteristics of the Jewish pogrom in Berdychiv on January 5, 1919, has been conducted based on an extensive source base, alongside an attempt to identify the perpetrators of the pogrom. Consequently, the author concludes that the prerequisites for the Jewish pogrom included a deteriorating security situation, reduced support for the garrison soldiers, and the activation of the Bolshevik underground in Berdychiv. This situation was further exacerbated by rumors regarding Jewish support for the Germans and the military authorities' demand for an indemnity of three million rubles. The Jewish pogrom was perpetrated by a military detachment under Colonel Oleksandr Palienko, who was subordinate to Mykhailo Kovenko, the head of the "Main Investigative Commission under the Directory". The reason for the pogrom was information regarding a Bolshevik uprising, which was reportedly being planned in the town for January 5 and was expected to occur following a meeting of the council of workers, Cossacks, and peasants' deputies at the local theater. The pogrom was orchestrated and had the nature of a robbery.*

Keywords: Jews, Jewish pogrom, Ukrainian People's Republic, Directorate of Ukrainian People's Republic, Berdychiv.

Citation. Matviichuk, V.O. (2025). Jewish pogrom in Berdychiv on January 5, 1919. *Sumy historical and archival journal*, XLIV, 14-24. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i44.p.14

МАТВІЙЧУК В.О.

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2587-3970>

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ У БЕРДИЧЕВІ 5 СІЧНЯ 1919 Р.

Анотація. *Метою статті є дослідження єврейського погрому у місті Бердичеві 5 січня 1919 р., а саме: передумов, перебігу та пошук його основних винуватців. Методологія наукового дослідження ґрунтується на основі загальнонаукових і спеціальних історичних методів з урахуванням базових принципів історичного пізнання. Принципи*

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

історизму та науковості дали змогу відтворити події, пов'язані з єврейським погромом у місті Бердичеві 5 січня 1919 р., з урахуванням історичних обставин та відтворенням причинно-наслідкових зв'язків. Принцип об'єктивності допоміг підійти до розгляду окресленої проблематики з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей та з критичним аналізом літературно-джерельної бази. Використання принципу системності дозволило врахувати всю наявну автору літературно-джерельну базу для комплексного охоплення теми. Наукова новизна полягає в тому, що вперше на основі широкої джерельної бази досліджено основні передумови та специфіку перебігу єврейського погрому в Бердичеві 5 січня 1919 р., а також здійснена спроба пошуку винуватців погрому. У результаті автор приходить до висновку, що передумовами здійсненню єврейського погрому стали погіршення безпекової ситуації, зниження рівня забезпечення військовослужбовців гарнізону та активізація більшовицького підпілля у Бердичеві. Ситуацію погіршували чутки про підтримку євреями німців та вимога військової влади про сплату контрибуції у розмірі трьох мільйонів карбованців. Єврейський погром вчинив військовий загін полковника Олександра Палієнка, який підпорядковувався голові «Головної слідчої комісії при Директорії» Михайлу Ковенку. Приводом для здійснення погрому стала інформація про більшовицький заколот, який нібито готувався у місті на 5 січня і мав відбутися після засідання ради робітничих, козацьких та селянських депутатів у приміщенні місцевого театру. Погром був організованим та носив характер грабунку.

Ключові слова: євреї, єврейський погром, Українська Народна Республіка, Директорія Української Народної Республіки, Бердичів.

Цитування. Матвійчук, В.О. (2025). Єврейський погром у Бердичеві 5 січня 1919 р. *Сумський історико-архівний журнал*, XLIV,14-24. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i44.p.14

Революційні події та війни 1917–1920 рр. на території сучасної України супроводжувались державним колапсом та вакуумом влади. Наслідком утвореного хаосу стала низка етнічних конфліктів, серед яких найкривавішими стали єврейські погроми, які здійснювались абсолютною більшістю різних військових та напіввійськових формувань, що оперували у той час на теренах України. У тематиці єврейських погромів досить гостро стоїть з'ясування причетності чи не причетності різних політичних режимів та окремих діячів до єврейських погромів, а також визначення ступеня відповідальності. У даному дослідженні спробуємо розглянути події єврейського погрому у Бердичеві 5 січня 1919 р. та проаналізувати їх на предмет визначення головних винуватців.

Мета дослідження: на основі наявної літературно-джерельної бази висвітлити історію єврейського погрому у місті Бердичеві 5 січня 1919 р. крізь призму його передумов, перебігу та пошуку основних винуватців.

Тема єврейського погрому в Бердичеві 5 січня 1919 р. не стала об'єктом окремого наукового дослідження. Події бердичівського погрому здебільшого перебували в тіні досліджень житомирського погрому, який був вчинений тим самим підрозділом і, зазвичай, згадувались як вступна ремарка при введенні у контекст безчинств, здійснених у Житомирі. Важливими для розуміння подій єврейського погрому є спогади старшини армії УНР підполковника Гната Порохівського (Порохівський, 1938). У них автор, відмежовуючись від управлінських рішень полковника Володимира Оскілка, описує події єврейського погрому як безпосередній свідок. При цьому підполковник Гнат Порохівський замовчує ряд важливих деталей, які відображені в інших документах. Ті чи інші питання, які проливають світло на деякі аспекти погрому, уміщено в працях Руслани Давидюк (Давидюк, 2020), Іллі Троцького (Троцький, 1968) та інших.

Внаслідок збройного повстання Директорії УНР проти влади гетьмана Павла Скоропадського у листопаді–грудні 1918 р. на Житомирщині кардинально погіршилась

безпекова ситуація. Місто Бердичів на деякий час перетворилось на арену бойових дій. Так, у ніч з 16 на 17 листопада владу Директорії УНР у місті встановив Чорноморський козачий кіш, особовий склад якого, перейшовши на сторону республіканців, обеззброїв державну варту (Каліберда, 2013; ЦДАВОУ. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 95: 254).

Уранці 18 листопада 1918 р. майже всі чорноморці вибули під Київ, залишивши у Бердичеві базу постачання та незначну охорону. Цією ситуацією скористались прихильники прогетьманського табору на чолі з Волинським губернським старостою Дмитром Андро: в ніч з 18 на 19 листопада 1918 р. Бердичів захопив прогетьманський загін полковника Петра Ліпка (згодом став начальником Генерального штабу Дієвої армії УНР). 20 листопада 1918 р. цей загін розпочав здійснювати арешти та обшуки по всьому місту, які супроводжувались погромом єврейських установ (Голос життя, 1919b: 2). Новий начальник гарнізону Василь Чеславський оголосив про проведення мобілізації військовозобов'язаних (Відродження, 1918: 2). Цього ж дня за підписом полковника Петра Ліпка вийшла постанова про накладення на міське населення контрибуції у розмірі трьох мільйонів карбованців (Голос життя, 1919b: 2).

21 листопада 1918 р. до міста знову повернулася влада Директорії УНР, але близько місяця вона була нестабільною, адже цього разу республіканці зіткнулись ще з одним супротивником – німцями. 29 листопада 1918 р. останні розірвали угоду про нейтралітет та активізували збройні сутички із загонами Директорії. 7 грудня 1918 р. місто знову не контролювалось республіканцями: німці, які їхали транзитом через Бердичів, зайняли його, обеззброїли охорону залізничної станції та вислали ультиматум українській владі – повернути зброю німецькому загону, який рухається з Балти (ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 32: 98), а вже 8 та 9 грудня 1918 р. у Бердичеві в районі заводу Шленкера відбувся бій із республіканцями, що прибули зі сторони Житомира (ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 32: 184–185).

Під час таких сутичок страждало місцеве населення. 24 грудня 1918 р., після остаточного встановлення влади Директорії УНР, Коростишівський полк вчинив у місті безлади. Дехто з жертв цих безчинств згадував, що погромники називали себе “4-м стрілецьким полком” (YIVO Archives, група записів 80, папка 163a: 13907–13907зв.), тому можемо припустити, що мова йде про 4-й піший полк 2-ї дивізії I-го Волинського корпусу полковника Володимира Оскілка (ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 74: 27). У збірці агентурних відомостей політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР вказувалось, що у даному полку проводилось “анархічне повстання”, деякі з військовослужбовців цієї військової частини називали себе більшовиками та здійснювали реквізиції майна. Основною причиною вчиненого безладу автори вищевказаного документу називали низький рівень забезпечення військовослужбовців, “коли їм (солдатам – Авт.) говорять, що не можна так робить, вони відповідають, що їм се дозволяє командир полку, через те, що їм нема в що одягтись і їсти” (ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 18: 6зв.).

Наприкінці грудня 1918 р. в інтерв'ю місцевій газеті командувач Південно-Західним районом (зі штабом в Бердичеві) полковник Володимир Оскілко, згадуючи про дані ексцеси, говорив про наступне: “<...> під час наступу республіканських військ у місто, якийсь провокатор вистрілив. Ця обставина, і якщо взяти до уваги, що місто єврейське, спричинила поширення серед несвідомої частини солдатів провокаційних чуток, що стріляв, мовляв, єврей, тоді як цього ніколи насправді не було. Якби місто не було ареною боротьби з німцями, такого настрою серед солдатів не було б” (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13939).

25 грудня 1918 р. у Бердичівській міській управі відбулось представлення нового командувача Південним фронтом армії УНР – підполковника Гната Порохівського, який

замінив на посаді полковника Василя Яницького. Крім суто «протокольних питань» між обома сторонами, полковник Василь Яницький нагадав місцевій владі про обов'язок обіцяних трьох мільйонів карбованців, які повинні надійти на рахунок місцевого казначейства з подальшим використанням на потреби місцевого гарнізону. Із цим питанням звернувся до влади і новопризначений командувач фронту. Гнат Порохівський змалював важке становище військовослужбовців, яким не виплачуються кошти. Він зауважив, що на цьому ґрунті у солдат розвиваються більшовицькі настрої, внаслідок чого можуть постраждати місцеві мешканці. Зі своєї сторони представники місцевої влади заявили, що при всьому бажанні допомогти армії, необхідної суми у них немає. Вони зауважили, що причиною відсутності грошових знаків у Бердичеві є не лише застій у торгівлі, а й той факт, що місцеве населення щодня сплачує великі суми за купівлю продуктів у селян, але гроші залишаються поза містом, тому що селяни в ньому нічого не купують. Новопризначений командувач фронту був незадоволений результатами розмови і публічно заявив, що прийшов до висновку, що місцева влада не бажає йти на зустріч армії (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13937).

У нарисі «Єврейські погроми в Україні та Білорусі» автор Ілля Троцький вказував на доволі цікавий момент: буцімто три мільйони карбованців, про які говорив підполковник Гнат Порохівський під час наради у міській управі 25 грудня 1918 р., були можливістю для містян «відкупитись за провину у підтримці німців єврейськими грошима в боротьбі з республіканськими військами» (Троцький, 1968: 64). Схожий мотив зустрічаємо і в офіційному меморандумі місцевої єврейської общини до Міністерства єврейських справ УНР. У документі зазначалось, що в офіційній пресі звинувачували місцеву єврейську буржуазію у допомозі німцям та підтримці гетьманської влади (ЦДАВОУ. Ф. 2060. Оп. 1. Спр. 23: 13–13зв.).

Підполковник Гнат Порохівський у своїх спогадах про цей епізод не згадує. Натомість він скаржиться на значне більшовицьке підпілля у місті, яке не лише заважало нормальній роботі військової влади, а й готувало у Бердичеві повстання проти УНР (Порохівський, 1938: 18–19). Слід зазначити, що цей фактор дійсно мав місце. Орієнтовно восени 1918 р. до Бердичева Київським обласним комітетом партії більшовиків було направлено Менделя Ейдельмана для активізації роботи більшовицького підпілля, а з Москви прибула Пепа Сломницька. Розпочалась робота з підготовки повстання проти уенерівської влади. Більшовицьке підпілля організувало свою роботу на підприємствах, в профспілках, а також серед військовослужбовців місцевого гарнізону. Наприкінці листопада 1918 р. підпіллям було прийнято рішення про організацію Ради робітничих, козацьких та селянських депутатів (ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1270: 28–29). Крім того, було налагоджено таємний зв'язок з 1-м Волинським повстанським полком, що діяв у тилу бердичівської залози (ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1270: 30; Спр. 482: 31–32).

Показовим є той факт, що більшовицьке підпілля особливо не приховувало своєї роботи та діяло напіввідкрито. Наприклад, анонси своїх засідань більшовики публікували у місцевих газетах. Так, у газеті «Голос життя» від 2 січня 1919 р. анонсувалось про зібрання ради робітничих депутатів у приміщенні клубу ім. Карла Маркса, яке було заплановано в день виходу номеру зазначеної вище газети (Голос жизни, 1919а: 2). Не в останню чергу цій напіввідкритості завдячували військовослужбовцям бердичівського гарнізону, частина з яких симпатизувала більшовицьким ідеям (ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1270: 28–30). Були прихильники більшовиків і в органах місцевого самоврядування. Так, Григорій (Герш) Солодар, будучи товаришем (заступником) міського голови під час перебування влади УНР в місті активно допомагав місцевим більшовикам, а деяких навіть переховував у себе вдома (АУ СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 4920-п: 5–55).

У цих обставинах підполковник Гнат Порохівський описує свою розмову із полковником Володимиром Оскілко, у якій йшлося про реальну загрозу більшовицького заколоту в місті. Останній запевнив Гната Порохівського, що не потрібно хвилюватися, адже комуністичний рух в місті буде придушений без залучення військових частин бердичівського гарнізону (Порохівський, 1938: 18–19). Вочевидь, мова йшла про так званий загін полковника Олександра Палієнка, про який йтиметься нижче.

Отже, проаналізувавши історичний контекст, можемо дійти до наступних висновків: здійсненню єврейського погрому у Бердичеві сприяли щонайменше дві передумови. Першою з них було погіршення безпекової ситуації в регіоні, яка склалась в умовах перманентного конфлікту, що супроводжувався зміною влади, а також значним зниженням рівня забезпечення військовослужбовців гарнізону. Другою передумовою стала активна діяльність більшовицького підпілля, яке намагалось загравати з військовослужбовцями, налаштовуючи їх проти влади УНР. Гостроти конфлікту додавала історія з так званою “контрибуцією”, яку військова влада вимагала від місцевої влади, та чутки про підтримку євреями німців.

Основні винуватці єврейського погрому. 4 січня 1919 р. до Бердичева прибув загін полковника Олександра Палієнка. В архівній колекції Еліаса Черикова знаходимо внутрішній документ цього підрозділу з кутовим штампом, з якого слідує, що офіційно (принаймні, для себе) підрозділ іменувався “Особливим ударним загonom УНР” (YIVO Archives, група записів 80, папка 663: 57218). В інших документах УНР підрозділ також називався “Особливим корпусом при В.С.К.” (верховній слідчій комісії) (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 38: 31).

В деяких джерелах також стверджується, що ця військова частина була складовою Осадного корпусу армії УНР (ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 18: 63в). Дійсно, у фонді №2284 “Штаб Осадного корпусу військ Української Народної Республіки, м. Київ” ЦДАВОУ зустрічаємо інформацію про “Ударний дієвий курінь отамана Палієнка” (ще одна назва підрозділу). Однак питання прямої підпорядкованості цієї військової частини штабу Осадного корпусу викликає щонайменше сумнів. Так, 14 січня 1919 р. наказом по корпусу визначено перелік підрозділів, які підлягають його командам, серед них – зазначена військова частина. Та вже в наступному наказі від цього самого числа уточнюється перелік військових частин, яким визначено завдання у термін до 19 січня 1919 р. подати про себе відповідні відомості (чисельний склад, дислокацію, прізвище командира тощо). Серед списку таких підрозділів знаходимо “Ударний дієвий курінь отамана Палієнка”. З контексту наказів виглядає так, ніби ми маємо справу з переліком “проблемних” військових частин, які штаб Осадного корпусу намагався поставити “до строю” (ЦДАВОУ. Ф.2284. Оп. 1. Спр. 1а: 57–58). Припускаємо, що “Ударний дієвий курінь отамана Палієнка” може слугувати яскравим прикладом напівпартизанського загону, який діяв в межах Київщини – території, на яку свою військову юрисдикцію намагався поширити штаб Осадного корпусу. Саме тому ця військова частина і фігурує у корпусних наказах.

Дещо світла на природу цього загону проливають також спогади командира Осадного корпусу полковника Євгена Коновальця. У “Причинках до історії Української революції” він писав, що деякі члени Директорії УНР намагались створювати для себе військові частини, як своєрідні “особисті гвардії”. Комкор писав, зокрема, про голову Головної слідчої комісії Михайла Ковенка, якого протегував член Директорії УНР Опанас Андрієвський (Коновалець, 1928: 18). Враховуючи факт, що сам Олександр Палієнко асоціював свій загін із верховною-слідчою комісією, то вибудовується логічний ланцюжок “Андрієвський–Ковенко–Палієнко”. Це підтверджується і в листі посла УНР в Німеччині Миколи Порша на адресу голови Директорії УНР Симона Петлюри від 22 жовтня 1919 р.

Лист стосувався європейської громадської думки щодо єврейських погромів в Україні. В ньому Микола Порш згадував, що велике невдоволення в Європі викликає той факт, що головні винуватці погромів (на думку європейців, які при цьому, як вважав автор листа, у своїх висновках покликалися на “ворожі чинники”) в Україні не понесли покарання. Серед низки прізвищ у одній зв’язці перераховуються Михайло Ковенко, Олександр Палієнко та Опанас Андрієвський (Архів УНР, 2021: 68–69). А на зв’язок “Ковенко–Палієнко” вказує міський голова міста Бердичева Давид Ліпець, який у своїй замітці стверджує, що Олександр Палієнко діяв за розпорядженням голови верховної слідчої комісії (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 267: 5), та полковник Михайло Середа (Середа, 1929: 22). Щоправда, наявні матеріали говорять про існування у той час одночасно кількох слідчих комісій – “Верховної слідчої комісії”, “Головної слідчої комісії при Директорії” і “Окремої слідчої комісії при Осадному корпусі”. Першу очолював міністр юстиції в уряді Володимира Чехівського – Сергій Шелухін. А службову кореспонденцію від другої підписував “Голова адміністративного відділу Головної слідчої комісії при Директорії” Михайло Ковенко (ЦДАВОУ. Ф.1125. Оп. 1. Спр. 2: 8–12). Більше того, між зазначеними “комісіями” відбувалось активне листування. Так, “Верховна слідча комісія” повідомляла “Головну слідчу комісію” про список своїх членів, щоб остання під час здійснення “трусів” випадково їх не арештувала (ЦДАВОУ. Ф.1125, Оп. 1. Спр. 1: 34). Із зазначених документів стає зрозуміло, що Опанас Андрієвський був ідейним натхненником “Верховної слідчої комісії”. Також припускаємо, що зазначений вище член Директорії міг також курувати діяльність і “Головної слідчої комісії”: у наявних документах присутня інформація про пропозицію Опанаса Андрієвського внести 1 мільйон карбованців на діяльність зазначеної комісії, яку затвердили на засіданні Директорії УНР 11 січня 1919 р. (ЦДАВОУ. Ф.1429. Оп. 1. Спр. 3: 5); а також твердження самого Михайло Ковенка про те, що він підлягає “керуванню члена Директорії Андрієвського” (ЦДАВОУ. Ф.1078. Оп. 1. Спр. 6: 108).

Важливими є ще декілька опосередкованих фактів: Володимир Оскілко та Опанас Андрієвський були однопартійцями та належали до Української партії соціалістів самостійників. Останній навіть підтримував квітневий антиурядовий заколот полковника Володимира Оскілка. А що стосується Олександра Палієнка, то, як стверджує дослідниця Руслана Давидюк, після завершення революційних подій, у міжвоєнний період він входив до близького оточення Володимира Оскілка (Давидюк, 2020: 154–158).

На сьогодні маємо небагато інформації про командира загону полковника Олександра Палієнка, адже в армії УНР того часу було кілька осіб з таким прізвищем. Однак командиром загону, який здійснив погром у Бердичеві, був саме Олександр Палієнко (Тинченко, 2007: 325). Цей факт підтверджується також слідчими документами, що містяться у фонді №269 ЦДАГОУ. Із цієї справи відомо, що полковнику Олександру Миколайовичу Палієнку в 1919 р. виповнилося 29 років, він був православної віри, закінчив другу Київську гімназію, навчався у Ярославському ліцеї (який, щоправда, не закінчив) та був заарештований у 1918 р. за ордером Федора Келлера (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 38: 3).

Особовий склад загону полковника Олександра Палієнка на момент прибуття до Бердичева нараховував 44 старшини та 41 підстаршину (ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58: 9). Що стосується рядового складу, то наразі встановити його точну чисельність за відсутності джерел не є можливим. Згідно з мемуарних свідчень полковника Михайла Середи, напередодні вступу до Житомира загін полковника Олександра Палієнка мав у своєму складі близько 700 військовослужбовців включно з обслугою бронепотяга, артилеристами та урядовцями (Середа, 1929: 22).

Перебіг єврейського погрому. Ввечері 4 січня у Бердичеві відбулась розмова полковника Олександра Палієнка з полковником Володимиром Оскілкою та підполковником Гнатом Порохівським. За спогадами останнього, ця розмова проходила у приміщенні міського театру. На ній піднімалось питання більшовицької пропаганди та суспільних настроїв в Бердичеві і сусідньому Житомирі (Порохівський, 1938: 18–19). В той же час на залізничній станції міста відбулись перші погромні заходи за участі загону полковника Олександра Палієнка (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 267: 1) Жертва погрому Яків Крижак згадував: “У суботу о 8 годині вечора 4-го січня я мав поїхати до міста Луцьк. Коли я стояв у черзі за квитком, були зачинені всі двері та почалася перевірка документів. У мене було три документи: паспорт, копія його завірена нотаріусом та перепустка, видана повітовим комендантом. Документи перевіряв помічник коменданта. Він оголосив усі мої документи фальшивими. Те саме було оголошено ще 4-м євреям. Росіян не чіпали. Потім нас із лайкою та стусанами повели до приміщення коменданта станції. Коли ми входили, звідти винесли 2 вбитих. Незабаром туди зайшли січовики, загасили електрику і почали бити нас. Били чим попало: прикладами, нагаями тощо. Мені вибили 4 зуби. Потім нас повели до варти. Там знову закрили світло і почали бити. Нас поділили і били різками, чоботами та прикладами. Мені дали 10 різок. Потім у мене забрали 2000 руб., годинник з ланцюжком. Потім комендант оголосив, що о 2-й годині ночі буде над нами польовий суд. Вранці нас повели до розшукового відділення та звідти до 2-ї частини. Там ми попросили не говорити, що є заарештованими євреями. За розпорядженням Голови Управи нас повели назад до розшукового відділення і звідти звільнили” (YIVO Archives, група записів 80, папка 163b: 13856).

Відповідно до інформації, яка уміщена в газеті “Голос життя” від 16 січня 1919 р., у ніч з 4 по 5 січня по місту невідомі особи розклеїли листівки від імені Бердичівської Ради солдатських (козацьких) депутатів про засідання, яке мало відбутись в обід о 13 годині (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13952). Анонс засідання Ради було внесено також і до місцевої газети “Наше слово” від 5 січня 1919 р. (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13940).

О 7 годині ранку 5 січня 1919 р. начальник кримінально-розшукового відділу місцевої міліції (на перший погляд непримітним, але доволі показовим є факт, що начальник міліції Гершман напередодні єврейського погрому виїхав до Києва та вочевидь не був присутнім у місті 5 січня (Голос життя, 1919b: 2) повідомив міського голову Давида Ліпєця про наміри командування загону розпочати цього дня погром у місті. Міського голову також було повідомлено, що погрому не уникнути, та навіть більше – що начальство міліції отримало вказівки від погромників заарештувати найвпливовіших місцевих лідерів соціалістичних партій. Враховуючи ці факти, Давид Ліпєць провів переговори з повітовими та міським комендантами з вимогою вплинути на ситуацію, на що ті відповіли, що планується не погром, а розгін зібрання ради солдатських депутатів, яке було заплановано на 13 годину в приміщенні кінематографа по вул. Білопільській. Поряд з цим полковник Володимир Оскілко запевнив міську владу, що немає жодних приводів для тривоги (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 267: 1).

Близько 11 години (за іншими даними – близько 10 години) (ЦДАВОУ. Ф. 2060. Оп. 1. Спр. 23: 13) 5 січня 1919 р. розпочалась перша хвиля єврейського погрому. Бійці загону увійшли в міські квартали та роззброїли міліцію. Декількох міліцейських вивезли на станцію до вагону із заарештованими. На вулицях міста розпочались масові побиття євреїв. Свідки тих подій неодноразово підкреслювали, що погром мав організований характер: загоми погромників рухались центральними вулицями міста, з них виділялись малі групи, які вривались у міські оселі та піддавали їх грабунку. В деяких випадках це супроводжувалось гвалтуванням жінок та побиттям чоловіків (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп.

1. Спр. 267: 2). В місті розпочалась масова паніка, місцеві мешканці закривали магазини та ховались по домівках (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13950).

Між 14 та 15 годинами в центрі міста в районі театру було зафіксовано сильну кулеметну перестрілку. В офіційних документах стверджувалось, що в цей час місце проведення засідання Ради робітничих, козацьких і селянських депутатів було оточено бійцями загону полковника Олександра Палієнка та розігнано (ЦДАВОУ. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 58: 9). В інших документах зустрічаємо інформацію, що засідання Ради не відбулось, а по бійцях загону полковника Палієнка з будинків було відкрито стрільбу, внаслідок чого загинув один військовослужбовець та ще двоє отримали поранення (ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 18: 63в). Особливо цінним є свідчення жертви погрому – місцевого зубного лікаря Мойсея Бухгалтера, кабінет якого знаходився по вулиці Білопільська, 23 (тобто в безпосередній близькості від приміщення театру). Він стверджував, що близько 14 години чув постріли з вулиці, які здійснював бронеавтомобіль, що стріляв у напрямку бульвару, та бачив людей, які втікали і ховалися. Солдати, які увірвались до зубного лікаря, погрожуючи розстрілом, вимагали від Мойсея Бухгалтера видати єврейських депутатів (YIVO Archives, група записів 80, папка 163а: 13935). З цих свідчень стає зрозуміло, що більшовицького засідання у приміщенні театру могло і не бути. Про це, зокрема, прямо вказує у своїй записці міський голова Давид Ліпєць (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 267: 3).

Близько 17 години 5 січня 1919 р. загін отамана Олександра Палієнка повернувся на залізничну станцію та відбув в напрямку Житомира. Однак в самому місті розпочалася друга хвиля погрому. Справа в тому, що своїми діями погромники спровокували місцевий маргінальний елемент, а також військовослужбовців гарнізону, які, як тільки стемніло, вийшли на вулиці довершувати справу палієнківців (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 267: 2).

Ввечері 5 січня 1919 р. погромники вчинили зухвалий напад на відділення російсько-французького банку. Під'їхавши до приміщення на вантажівці з кулеметом, озброєні бандити заявили персоналу, що прийшли забрати гроші в “жидівському банку”. Готівки в касі було лише на 3000 рублів, але і цю суму зловмисники забрали. Цього ж вечора до банку завітала інша група бандитів, яким персонал за відсутності готівки був змушений виписати казначейські облігації (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13956). Всю ніч відбувались індивідуальні та масові злочинні напади. Місцева влада здійснила спробу наспіх організувати озброєну охорону, однак, за свідченням міського голови, змінити ситуацію в Бердичеві вона не могла (ДАКО. Ф. Р-3050. Оп. 1. Спр. 267: 3).

Наслідки єврейського погрому. Вранці 6 січня 1919 р. багато містян вирушили в сторону лікарні, куди звозили загинлих жертв погрому. Всього в місті нарахували 19 загинлих, з яких 17 були євреями та ще 2 – християнами. Пізніше також було підраховано, що в день погрому пограбували 1007 приватних квартир (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13957), а загальна сума збитків сягала до 2 мільйонів карбованців (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13951).

Погромні настрої тривали в місті ще кілька днів. 8 січня 1919 р. під час наради в Бердичівській міській управі цивільна влада вимагала від військової допомоги в організації місцевої самооборони, однак полковник Володимир Оскілко не погодився видати зброю, мотивуючи це тим, що лише міліція та організована військова частина здатна протистояти погромникам (YIVO Archives, група записів 80, папка 164: 13958–13959). Тому організація місцевої самооборони лягла на домові комітети Бердичева. Майже одразу у таку самооборону міста влились члени більшовицького підпілля (ЦДАГОУ. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 482: 31–32).

Загалом, за даними Єврейського комітету допомоги жертвам війни, у період з 5 по 9 січня 1919 р. у Бердичеві загинули 24 людини, з яких 21 – під єврейськими прізвищами, 2 – під християнськими, 1 – невідомий (YIVO Archives, група записів 80, папка 244: 23179).

В офіційній доповіді прокурора Київського окружного суду, адресованій міністру юстиції УНР (який був водночас і головою Верховної слідчої комісії) від 16 січня 1919 р., фабула здійсненого погрому описувалась доволі стримано (ЦДАВОУ. Ф. 2208. Оп. 1. Спр. 38: 11–11зв). Безапеляційно акцентувалось на тому факті, що 5 січня 1919 р. “загін січових стрільців” прибув до Бердичева з метою придушення більшовицького виступу, який готувався одразу після засідання ради робітничих, козацьких та селянських депутатів. Якщо придушення більшовицького заколоту, за логікою автора тексту, здійснили “січові стрільці”, то безлади вчинили “окремі особи у солдатському убранні” (ЦДІАК України. Ф.317. Оп. 7. Спр. 5247: 1–2зв). Проте варто врахувати той факт, що Міністерство юстиції УНР знаходилося у протекції члена Директорії Опанаса Андрієвського (Пиріг, Скальський, 2022: 117–118), тож якщо ця людина все ж була причетною до єврейського погрому, то тоді така інтерпретація в документах виглядає цілком логічною. Варто відмітити і той факт, що в документі загін полковника Олександра Палієнка подано розмитим терміном “січові стрільці”. Доволі неоднозначною також є історія із призначенням слідства щодо єврейського погрому в Бердичеві: архівна справа під назвою “Документи слідчої комісії по розслідуванню погромів в Житомирі та Бердичеві” містить всього два аркуші, з яких стає відомо, що головою комісії призначено отамана Тилькевича (ЦДАВОУ. Ф. 2208. Оп. 6. Спр. 126: 1–2).

10 січня 1919 р. делегація від керівництва м. Бердичева відвідала з робочим візитом голову уряду УНР та голову Директорії. Під час зустрічі міський голова вступив у полеміку з Володимиром Винниченком. Останній заявив, що євреї частково винні в тому, що серед них є більшовики. Давид Ліпєць йому заперечив аргументуючи тим, що “якщо євреїв потрібно громити лише за те, що серед них є більшовики, то в такому разі повинні бути розгромлені всі держави світу, адже і в Україні, і в Англії, Франції, Америці, Німеччині є більшовики” (Голос жизни, 1919с: 2).

Отже, на підставі проведеного дослідження ми дійшли до наступних висновків. Основними передумовами здійсненню єврейського погрому у Бердичеві стали: погіршення безпекової ситуації, зниження рівня забезпечення військовослужбовців гарнізону та активізація більшовицького підпілля у місті. Обстановку розпалювали також чутки про підтримку євреями німців та вимога військової влади про сплату міською владою рахунків місцевого казначейства для підтримки військовослужбовців гарнізону. Єврейський погром вчинив військовий загін полковника Олександра Палієнка, який підпорядковувався голові “Головної слідчої комісії при Директорії” Михайлу Ковенку. Таким чином, ця військова формація репрезентувала офіційну владу УНР. Приводом для здійснення погрому стала інформація про більшовицький заколот, який нібито готувався у місті на 5 січня 1919 р. і мав відбутися після засідання ради робітничих, козацьких та селянських депутатів у приміщенні місцевого театру. При цьому, на момент початку погрому більшовиків у приміщенні театру найочевидніше не було. Єврейський погром носив організований характер. Порівняння кількості жертв та кількості пограбованих приватних приміщень свідчить про те, що він мав характер грабунку. Водночас подальшого уточнення потребують питання ролі і місця у здійсненні єврейського погрому в Бердичеві члена Директорії УНР Опанаса Андрієвського, а також його контактів з іншими дійовими особами: Володимиром Оскілком, Олександром Палієнком, Гнатом Порохівським та Михайлом Ковенком. Відтак, подальше дослідження єврейського погрому у м. Бердичеві є перспективним за умови залучення більшого комплексу джерел.

Подяки. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу, рецензентам та науковому керівнику за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Література:

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 163a. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE804789 (дата звернення: 08.04.2025).

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 164. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE803759 (дата звернення: 08.04.2025).

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 163. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE804789 (дата звернення: 08.04.2025).

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 244. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE836806 (дата звернення: 08.04.2025).

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 663. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE1118665 (дата звернення: 08.04.2025).

Архів УНР, 2021 – Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Посольство в Німеччині. Частина 1. Кореспонденція Федора Штейнгеля, Миколи Порша, Романа Смаль-Стоцького та звіти Дипломатичного відділу (липень 1918 – березень 1923). Київ. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. 2021. С. 68–69.

АУ СБУ – Архівне управління Служби Безпеки України в Житомирській області.

Відродження, 1918 – Відродження. Щоденна безпартійна демократична газета. 1918. Київ. №190. 21 листопада.

Голос жизни, 1919а – Голос жизни. 1919. №2. С.2.

Голос жизни, 1919б – Голос жизни. 1919. №3. С.2.

Голос жизни, 1919с – Голос жизни. 1919, №9. С.2.

Давидюк, 2020 – Давидюк Р. Отамани-наддніпрянці у Волинському воєводстві: повстанські рейди, розвідка, політика, громадське життя. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2 (54). 2020. С.154–158.

ДАКО – Державний архів Київської області.

Каліберда, 2013 – Каліберда Ю. Окремий Чорноморський кіш: бойовий шлях військового формування Армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.) URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kaliberda_Yurii/Okremyi_chornomorskyi_kish_boiovyi_shliakh_viiskovoho_formuvannia_Armii_UNR.pdf? (дата звернення: 08.04.2025).

Коновалець, 1928 – Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага. Legoigrafie. 1928. С. 18.

Пиріг, Скальський, 2022 – Пиріг, Р., Скальський, В. УНР: спроба друга. *Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст.*: у 3 книгах. Книга 1: Україна й українці в 1917–1939 рр. Київ. Кліо. 2022. С. 115–155.

Порохівський, 1938 – Порохівський Г. Штаб Південного фронту. *Літопис Червоної Калини*. Львів. №9. С. 17–21.

Середа, 1929 – Середа М. Отаманичина. *Літопис Червоної Калини*. Львів. №3. С. 22–24.

Тинченко, 2007 – Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ. Темпора. 2007, С. 325.

Троцкий, 1968 – Троцкий И. Еврейские погромы на Украине и в Белоруссии 1918–1920 гг. *Книга о русском еврействе (1917–1967)*. Нью-Йорк. 1968. Союз русских евреев. С. 56–69.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українців.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

References:

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 163. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE804789 [in Russian]

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 164. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE803759 [in Russian]

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 163. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE804789 [in Russian]

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80 folder 244. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE836806 [in Russian]

YIVO Archives – YIVO Archives. Elias Tcherikower Archive Records of the Mizрах Yidisher Historisher Arkhiv. Record group 80, folder 663. URL: https://digipres.cjh.org/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE1118665 [in Russian]

Arkhiv UNR, 2021 – Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Posolstvo v Nimechchyni. Chastyna 1. Korespondentsiia Fedora Shteinhelia, Mykoly Porsha, Romana Smal-Stotskoho ta zvity Diplomatychnoho viddilu (lypen 1918 – berezen 1923) [Archives of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Foreign Affairs. Embassy in Germany. Part 1. Correspondence of Fedor Shteingel, Mykola Porsch, Roman Smal-Stotsky and reports of the Diplomatic Department (July 1918 – March 1923)]. Kyiv. Instytut ukrainskoi arkeohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. 2021. S. 68–69. [in Ukrainian]

AU SBU – Arkhivne upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Zhytomirskii oblasti [Archival Department of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region]. [in Russian]

Vidrodzhennia, 1918 – Vidrodzhennia. Shchodenna bezpartiina demokratychna hazeta. 1918. Kyiv. №190. 21 lystopada. [Renaissance daily non-partisan newspaper]. [in Ukrainian]

Holos zhyzny, 1919a – Holos zhyzny. 1919. №2. S.2. [Voice of Life]. [in Russian]

Holos zhyzny, 1919b – Holos zhyzny. 1919. №3. S.2. [Voice of Life]. [in Russian]

Holos zhyzny, 1919c – Holos zhyzny. 1919. №9. S.2. [Voice of Life]. [in Russian]

Davydiuk, 2020 – Davydiuk R. Otamany-naddnipriantsi u Volynskom voievodstvi: povstanski reidy, rozvidka, polityka, hromadske zhyttia [Otamans of Dnieper region in Volyn Voivodeship: insurgent raids, intelligence, politics, public life]. *Zarkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. №2 (54). 2020. S.154–158. [in Ukrainian]

DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv Region]. [in Russian]

Kaliberda, 2013 – Kaliberda Yu. Okremyi Chornomorskyi kish: boiovyi shliakh viiskovoho formuvannia Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921 rr.) [Separate Black Sea batalion: fight of the Army military operation Ukrainian People's Republic (1917–1921 years)]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kaliberda_Yurii/Okremyi_chornomorskyi_kish_boiovyi_shliakh_viiskovoho_formuvannia_Armii_UNR.pdf [in Ukrainian]

Konovalets, 1928 – Konovalets Ye. Prychynky do istorii Ukrainskoi revoliutsii [Causes of the history of the Ukrainian revolution]. Praha. Legoigrafie. 1928. S. 18. [in Ukrainian]

Pyrih, Skalskyi, 2022 – Pyrih, R., Skalskyi, V. UNR: sproba druha [UNR: second attempt]. *Ukraina y ukraintsi v XX – na pochatku XXI st.: u 3 knyakh*. Knyha 1: Ukraina y ukraintsi v 1917–1939 rr. Kyiv. Klio. 2022. S. 115–155. [in Ukrainian]

Porokhivskiy, 1938 – Porokhivskiy H. Shtab Pivdennoho frontu [Southern Front Headquarters]. *Litopys Chervonoi Kalyny*. Lviv. №9. S. 17–21. [in Ukrainian]

Sereda, 1929 – Sereda M. Otamanshchyna [Otamans]. *Litopys Chervonoi Kalyny*. Lviv. №3. S. 22–24. [in Ukrainian]

Tynchenko, 2007 – Tynchenko Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kyiv. Tempora. 2007, S. 325. [in Ukrainian]

Trotskyi, 1968 – Trotskyi Y. Evreiske pohromy na Ukraine y v Belorussyy 1918–1920 h.h. [Jewish pogroms in Ukraine and Belarus 1918–1920]. *Knyha o russkom evreistve (1917–1967)*. Niu-Iork. 1968. Soiuz ruskykh evreev. S. 56–69. [in Russian]

TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian]

TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies]. [in Ukrainian]

TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian]

Отримано 01.04.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 06.04.2025

Прийнято до друку 10.04.2025

Submitted 01.04.2025

Received in received form 06.04.2025

Accepted for publication 10.04.2025